

VERKENNING LEVENSLOOP

VERKENNING LEVENSLOOP

Algemeen deel

Inhoudsopgave

Algemeen deel

Hoofdstuk 1 Inleiding

Hoofdstuk 2 Analyse

- 2.1 Destandaardisering
- 2.2 Van standaardbiografie naar keuzebiografie
- 2.3 Nieuwe patronen
- 2.4 Gevolgen voor vraagpatronen van burgers
- 2.5 Beleidsuitdagingen

Hoofdstuk 3 Synthese

- 3.1 Inleiding
- 3.2 Staalkaart van beleidsopties
- 3.3 Integrale beleidsrichtingen

Verkenningen op deelterreinen

Onderwijs

Sociaal Stelsel en Werken

Wonen

Zorg en Gezondheid

Hoofdstuk 1 Inleiding

Een maatschappelijke uitdaging

Nederlandse burgers hebben in de afgelopen decennia meer mogelijkheden gekregen om hun levensloop naar eigen inzicht in te richten. Mensen kunnen én willen steeds meer zelf bepalen hoe zij invulling geven aan werken, leren, zorgen en wonen. Dit wordt ook wel de destandaardisering van de levensloop genoemd. De moderne levensloop brengt een aantal uitdagingen met zich mee. Zo is de gezonde levensverwachting fors toegenomen, terwijl de leeftijd waarop mensen het arbeidsproces verlaten juist is gedaald. Gevoegd bij de langere opleidingsduur betekent dit dat het werkzame leven steeds korter wordt. Investeren in menselijk kapitaal wordt daarmee onaantrekkelijker terwijl deze investeringen in het licht van de opkomst van de kennissamenleving juist harde noodzaak zijn. Daarnaast wordt de periode waarin mensen werken steeds vaker gecombineerd met de zorg voor kinderen en het volgen van opleidingen. Door dit stapelen van taken is voor veel burgers een grote tijdsdruk ontstaan, die niet zelden tot voortijdige uitval uit het arbeidsproces leidt. Collectieve belangen als een duurzaam financieel draagvlak voor collectieve voorzieningen en sociale cohesie dreigen daarmee op termijn, mede in het licht van de vergrijzing, in gevaar te komen.

Toenemende aandacht voor levensloop in maatschappelijke discussie...

Het is tegen deze achtergrond niet verbazingwekkend dat de aandacht voor ontwikkelingen in de levensloop is toegenomen. In 2001 zijn vele rapporten en artikelen verschenen over dit thema, zoals het rapport van de Commissie van Sociaal-Economische Deskundigen van de SER, verschillende publicaties van politieke partijen, het Nyfer-rapport, het rapport van de Nederlands Gezinsraad en het Centraal Bureau voor de Statistiek en het eerder verschenen WRR-rapport over generatiebewust beleid¹. De rapporten bewegen zich voornamelijk op het sociaal-economische terrein, en pleiten voor meer of minder ingrijpende hervormingen in sociale zekerheid en pensioenen.

... en in het beleid

Ook het kabinet bezint zich op het belang van het levensloopperspectief voor het overheidsbeleid. Natuurlijk is er de afgelopen jaren al het nodige beleid op dit thema gevoerd. Te denken valt aan het beleid rond oudere werknemers, een leven-lang-leren, arbeid en zorg, verlofsparen, kinderopvang, brede school en levensloopbestendige woningen. In de vijf verkenningen die het kabinet onlangs heeft laten verrichten is eveneens aandacht besteed aan het thema levensloop².

¹ SER, Commissie Sociaal-Economisch Deskundigen, *Levensloopbanen: veranderende arbeidspatronen en hun gevolgen*, Den Haag, september 2001; Werkgroep levensloop D66, *Tijd van leven*, september 2001; Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *De druk van de ketel; Naar een levensloopstelsel voor duurzame arbeidsdeelname, en tijd en geld voor scholing, zorg en privé*, Den Haag, september 2001; Nyfer, *Tijd voor arbeid en zorg: spreiding van de arbeidstijd over de levensloop*, Breukelen, 2001; Nederlandse Gezinsraad, *Gezin: beeld en werkelijkheid*, Signalement 1, Den Haag, 2001; Nederlandse Gezinsraad/Centraal Bureau voor de Statistiek, *Levensloop en gezin*, Den Haag/Voorburg, 2001; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, *Generatiebewust beleid*, Rapporten aan de regering nr. 55, Den Haag, Sdu Uitgevers, 1999.

² De vijf verkenningen zijn: *Grenzeloos leren; Sociaal gericht, sociaal verplicht; Zorg met toekomst; Naar een hoogwaardige en duurzame kenniseconomie; Belastingen en premies*, augustus 2001.

Brede aanpak

Het is goed om - met het oog op de komende kabinetsperiode - na te gaan of er nog meer moet en kan gebeuren. Het kabinet stond daarbij aanvankelijk vooral sociale zekerheid en pensionering voor ogen³. Mede op grond van de motie Schimmel/Bussemaker⁴ is deze Verkenning Levensloop verbreed tot een integrale verkenning waarin tevens de terreinen onderwijs, zorg, wonen, werken en gezondheid zijn meegenomen.

Voor deze Verkenning is een brede Interdepartementale Stuurgroep samengesteld. Ook is gebruik gemaakt van externe deskundigen en een klankbordgroep van deskundige personen en maatschappelijke organisaties⁵.

Uitgangspunten

Levensloop gaat niet zozeer om een nieuw beleidsterrein, maar om een perspectief waarmee maatschappelijke problemen in onderlinge samenhang kunnen worden gezien.

Het kabinet heeft voor het sociaal-economisch terrein uitgangspunten vastgesteld die relevant zijn voor een verkenning van de levensloopbestendigheid van het beleid en die tevens voor een aantal andere beleidsterreinen aanknopingspunten bieden⁶. Zo wordt er van uitgegaan dat mensen in principe gedurende hun hele levensloop economisch zelfstandig kunnen zijn. Daarnaast kunnen mensen in wisselende mate arbeid combineren met zorg - met enige bescherming van de zorgtijd - en worden zij in staat gesteld gedurende de hele levensloop hun employability in stand te houden. Tenslotte worden meer mensen gestimuleerd hun loopbaan vorm te geven als zelfstandig ondernemer.

Uiteraard is het daarbij van belang dat de collectieve sector zo is ingericht dat deze in principe op lange termijn houdbaar is. Daarbij gaat het om een grotere arbeidsparticipatie over de hele levensloop om zo het draagvlak voor de financiering van collectieve voorzieningen in het licht van de vergrijzing veilig te stellen. Het gaat ook om een grotere kwaliteit van de samenleving door meer ruimte te creëren voor onbetaalde zorg, de talenten van alle burgers aan te spreken en tegemoet te komen aan de wens van burgers om meer zeggenschap te hebben over hun eigen leven.

Veranderende rol overheid

Structurele veranderingen in de levensloop werpen nieuwe uitdagingen op voor de overheid. Wil de overheid deze uitdagingen aangaan, dan moet zij bereid zijn binnen de randvoorwaarden van de collectieve belangen haar beleid meer af te stemmen op de wensen van burgers. Hierbij staan vier uitgangspunten centraal: richting, ruimte, resultaat en rekenschap⁷.

Opbouw

³ *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*, Kamerstukken II, 2000-2001, 27 061, nr. 3, p. 42. Ook de Sociale Nota 2002 bevat een eerste beschouwing op dit terrein.

⁴ Kamerstukken II, 2000-2001, 27 411, nr. 11.

⁵ Aan de klankbordgroep hebben deelgenomen: VNO-NCW (drs. R.W.P.A.M. de Leij); FNV (drs. C.E. Roozmond); E-Quality (drs. J. Ferrier); Expertisecentrum Leeftijd en Maatschappij LBL (drs. L. Groenman); Sociaal-Economische Raad (prof. dr. K.P. Goudswaard); Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (prof. dr. J. van Doorne-Huiskes); Nederlandse Gezinsraad (O.M.B. Fles); Stichting Maatschappij en Onderneming (dr. W.J. de Ridder); Stichting Werk en Onderneming (dr. V. Th. Tjon a Ten).

⁶ *Meerjarenbeleidsplan Emancipatie*, ibidem noot 3, p. 35.

⁷ Ontleend aan inleiding dr. P. Schnabel, directeur SCP, 'Bedreven en gedreven. Een heroriëntatie op de rol van de Rijksoverheid in de samenleving' in : *Verkenningen: bouwstenen voor toekomstig beleid*, Den Haag, Sdu Uitgevers, augustus 2001.

Leidraad voor deze Verkenning is hoe de destandaardisering van de levensloop zich vertaalt in de vraag van burgers aan de overheid op het gebied van onderwijs, sociaal stelsel en werken, wonen en zorg en gezondheid en welke beleidsopties hier een antwoord op kunnen zijn. De Verkenning bestaat uit twee delen. Het eerste, algemene deel bestaat uit een analyse en een synthese. In de analyse staan de destandaardisering van de levensloop, de vraagpatronen die daaruit voortvloeien en de beleidsuitdagingen voor de collectieve sector centraal. In de synthese wordt een palet aan beleidsopties beschreven die voortkomen uit de vier verkenningen op deelterreinen. Op basis daarvan wordt een drietal integrale beleidsrichtingen uitgewerkt, te weten: overbelasting, onderbenutting en onderhoud, oftewel de 3 O's die in het kader van het levensloopperspectief om aandacht vragen.

Het tweede deel van de Verkenning bevat de integrale tekst van de vier verkenningen op deelterreinen die speciaal voor de Verkenning Levensloop zijn uitgevoerd. De beleidsopties die daaruit naar voren komen sluiten aan bij en bouwen voort op de vijf verkenningen die het kabinet al heeft laten verrichten.

In het achtergronddocument bij de Verkenning zijn een integrale analyse en vier analyses op deelterreinen opgenomen. Deze zijn door externe deskundigen verricht.

Hoofdstuk 2 Analyse⁸

2.1 Destandaardisering

Was in het midden van de vorige eeuw nog sprake van een standaardbiografie, in het laatste kwart zette de trend naar destandaardisering in. Ongeacht leeftijd⁹ en de fase van hun leven willen burgers steeds meer zelf invulling geven aan hoe zij werken, leren, zorgen, wonen en maatschappelijk participeren, afgestemd op hun individuele behoeften en wensen. Wat zijn vanuit een levenslopperspectief de belangrijkste veranderingen voor burgers en voor welke beleidsuitdagingen stelt zo'n perspectief de overheid?

Eerst volgt in paragraaf 2.2 een schets van de overgang van een standaardbiografie naar een keuzebiografie. Ondanks de toegenomen keuzemogelijkheden die mensen tegenwoordig hebben om hun leven volgens eigen behoeften in te vullen, zijn er wel een drietal patronen te onderscheiden. Die staan in 2.3. In 2.4 gaat het om de vraag welke veranderingen in vraagpatronen zich aftekenen op de terreinen onderwijs, sociaal stelsel en werken, wonen en, tenslotte, zorg en gezondheid. Paragraaf 2.5 geeft de daaruit voortvloeiende beleidsuitdagingen weer.

2.2 Van standaardbiografie naar keuzebiografie

De standaardbiografie van leren-werken/zorgen-pensioen kende in de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw haar hoogtepunt. Er was sprake van een drietal duidelijk te onderscheiden fasen in het leven van mensen, die voornamelijk seksspecifiek werden ingevuld. In de eerste fase kregen kinderen verzorging en scholing, waarbij jongens een ander opleidingspatroon volgden dan meisjes. Volwassen mannen richtten zich in hun tweede fase exclusief op betaald werk, terwijl volwassen vrouwen voornamelijk de zorg op zich namen. Een ander patroon dan dat van kostwinner en huisvrouw was er in die tweede fase vrijwel niet. Brak de oude dag eenmaal aan, dan waren mannen vrijgesteld van betaalde arbeid, terwijl vrouwen hun zorgverantwoordelijkheid behielden. De overgangen tussen de verschillende fasen kwamen voor vrijwel iedereen op hetzelfde moment. Deze standaardbiografie weerspiegelde zich in wet- en regelgeving, onderwijs, betaalde arbeid en zorg. Ook de indeling en inrichting van woningen en wijken waren er op afgestemd. Meer in het algemeen kan worden geconstateerd dat de verzorgingsstaat was ingericht volgens een eenduidige, seksspecifieke ordening van de levensloop van burgers.

Breuken in deze standaardlevensloop begonnen in het laatste kwart van de vorige eeuw zichtbaar te worden. Dit heeft onder meer te maken met toenemende individualisering, een sterke stijging van de participatie van vrouwen aan onderwijs en arbeid, acceptatie van anticonceptie, een hogere levensverwachting en een grotere behoefte van mannen om meer dan alleen betaald werk te

⁸ Dit hoofdstuk is mede gebaseerd op de analyse die mr. C.H.S. Evenhuis voor deze Verkenning heeft verricht ('Levenslooppbewust beleid in de steigers'). Ook is geput uit de eveneens voor deze Verkenning gemaakte analyses van prof. dr. J.J. Schippers ('Sociaal stelsel en werken'), dr. B.E. van Vucht Tijssen ('Onderwijs en levensloop'), drs. J. Leestemaker en ir. C. Machielse ('Wonen voor het leven'), dr. G. J. M. van den Brink en drs. I. M. de Vries ('Zorg, gezondheid en levensloop'). Deze analyses zijn gebundeld in *Verkenning Levensloop. Achtergronddeel: analyses van trends en knelpunten*, Den Haag, SZW, 2002.

⁹ Het kabinet heeft in december 2001 een wetsvoorstel bij de Tweede Kamer ingediend dat voorziet in een verbod op leeftijdsdiscriminatie bij arbeid, beroep en beroepsonderwijs.

verrichten. Met de komst van een diensten- en kenniseconomie, de toenemende betekenis die volwassenen aan opleiding toekennen en ict-ontwikkelingen werd de standaardbiografie geleidelijk omgezet in een keuzebiografie. De multiculturalisering van onze samenleving tenslotte droeg er mede toe bij dat oude vanzelfsprekendheden ter discussie kwamen te staan. Veel gezinnen uit niet-westerse landen hebben zelf overigens de stap naar een keuzebiografie nog niet gemaakt.

In deze keuzebiografie willen individuen zelf meer verantwoordelijkheid dragen voor de prioriteiten, keuzes en beslissingen in hun leven. De gedragsveranderingen die hiervan het gevolg zijn, beperken zich trouwens niet tot de jongere generatie, maar zijn ook bij ouderen zichtbaar. Zoals ook Liefbroer en Dykstra benadrukken, gaat het hier om een periode-specifiek effect¹⁰: ook ouderen zijn autonomie en keuzevrijheid steeds belangrijker gaan vinden, bijvoorbeeld als het gaat om hun woonsituatie of hun verwachtingen op het gebied van gezondheid en zorg.

2.3 Nieuwe patronen

De keuzemogelijkheden voor burgers om hun levensloop naar eigen inzicht in te vullen, zijn anno 2002 dan wel toegenomen, dat betekent niet dat er in de moderne levensloop geen patronen te onderscheiden zijn. Het gaat om de volgende drie:

- het doorlopen van vijf levensfasen;
- combinaties van activiteiten in alle levensfasen;
- transities tussen en binnen verschillende levensfasen.

Vijf levensfasen

De levensloop van burgers strekt zich tegenwoordig niet uit over drie, maar over vijf fasen. De twee nieuwe fasen zijn die van de jongvolwassenheid en de actieve ouderdom, de tweede en de vierde fase. De eerste fase, die van de vroege jeugd, duurt tot ongeveer het 15^e jaar. In de tweede fase die tot ongeveer het 30^e jaar duurt leggen jongeren zich nog niet vast in een baan of een duurzame relatie. Het is ook een periode met weinig zorgverantwoordelijkheid voor anderen. De derde fase, globaal vanaf 30 tot 60 jaar, is voor de meeste mensen de fase waarin gezin en kinderen centraal staan. Het is de drukke middenfase van het leven waarin velen werken, leren en zorgen combineren. De traditionele eenverdieners-huishoudens wijken inmiddels in aantal voor de anderhalfverdienershuishoudens, vooral bij de hoger opgeleiden.

De vierde fase, vanaf circa 60 - 65 jaar tot doorgaans 80 jaar of zelfs later, die van de actieve ouderdom, is als zelfstandige levensfase vrij recent. Het is vooral de 'gezonde levensverwachting', de periode dus waarin ouderen hun leven in redelijke gezondheid doorbrengen, die de opkomst van deze nieuwe fase verklaart. Hoewel de levensverwachting is toegenomen, is de leeftijd waarop mensen uittreden uit het arbeidsproces de afgelopen decennia gedaald. Dit heeft zich in de meeste Westeuropese landen voorgedaan.

Of en wanneer de vijfde fase ingaat hangt af van de mate waarin ouderen lichamelijk of geestelijk aangewezen raken op intensieve zorg van anderen. Dat verschilt sterk individueel. Zo woont meer

¹⁰ Dit in tegenstelling tot zogenaamde cohort-specifieke effecten: veranderingen die zich vooral bij één leeftijds-cohort, één 'generatie' voordoen. Zie *Levenslopen in verandering*, A. Liefbroer en P. Dykstra, Voorstudie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, V107, Den Haag, Sdu Uitgevers, 2000.

dan 80 procent van de 85+-ers nog zelfstandig en is minder dan een vijfde van hen afhankelijk van anderen als het gaat om de dagelijkse activiteiten.

Figuur 1 Daling pensioenleeftijd en stijging levensverwachting voor mannen en vrouwen, van 1970 tot 1990

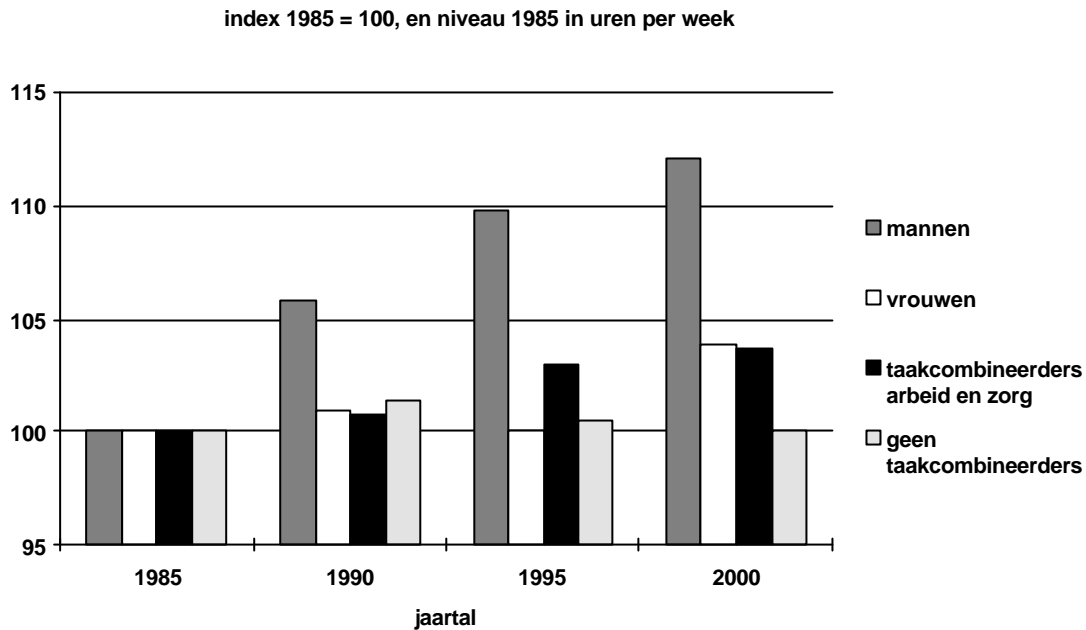
Bron: CBS, diverse publicaties over bevolkingstatistieken; SZW, *Income benefits for early exit from the labour market in eight European countries*, Den Haag, 1997; bewerking SZW.

Combinaties van activiteiten

Stond in de standaardlevensloop in elke levensfase één activiteit centraal, tegenwoordig wordt gesproken van een ‘cultuur van combineren’. Dit geldt het sterkst voor de middenfase waarin mensen werken, zorgen en leren combineren. Deze fase wordt ook wel het ‘spitsuur van het leven’ genoemd¹¹. Voor huishoudens met kinderen is de financiële druk en de tijdsdruk in deze fase hoog. Vooral mannen hebben het de laatste decennia steeds drukker gekregen: zij zijn meer tijd gaan besteden aan de zorg voor kinderen, terwijl ook hun tijdsbesteding aan de betaalde arbeid licht is toegenomen. Voor vrouwen is de tijdsdruk relatief minder sterk gestegen omdat de extra tijdsbesteding aan betaalde arbeid deels ten koste gaat van de onbetaalde arbeid.

¹¹ F. Leijnse, *Economie van de 21ste eeuw. Het nieuwe werken*, Ministerie van Economische Zaken, Den Haag, 2001.

Figuur 2 Tijdsbesteding aan arbeid, zorg en onderwijs

Bron: SCP, *Trend in de tijd: een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijdsordening*, Den Haag, 2001.

Transities binnen en tussen levensfasen

Veelvuldig wensen mensen tegenwoordig transities te maken van het ene domein of de ene leefsfeer naar de andere. De ambities van mensen op de arbeidsmarkt zijn anders dan voorheen. Dit leidt tot regelmatige baanwisselingen of tot de overstap van loondienst naar zelfstandige. Transities, gewenst dan wel gedwongen, doen zich ook voor als mensen er een tijdje tussen uit gaan om te zorgen, te leren, te reizen of bij ziekte, werkloosheid of het begeleiden van een terminale patiënt. Soms wordt hiervoor een hoge prijs betaald in de zin van directe inkomensdaling, afname van verdien capaciteit of verlies van opgebouwde rechten in de sociale zekerheid. De brug van de ene leefsfeer naar de andere laat niet altijd tweerichtingsverkeer toe.

Kenmerk van de transities die mensen tussen levensfasen maken is dat die transities tegenwoordig diffuser zijn en veelal langer duren dan toen de standaardbiografie nog gold. Zij markeren minder dan voorheen dat de ene levensfase is afgesloten en een nieuwe is begonnen.

2.4 Gevolgen voor vraagpatronen van burgers

Hoe vertaalt de nieuwe keuzevrijheid in levensloopplanning zich in de wensen en verwachtingen van burgers als het gaat om leren, werken, zorgen, wonen en gezondheid? Wat betekent dit voor de vraagpatronen van burgers richting de collectieve sector?

Kanttekeningen

Voordat de veranderingen in preferenties en de daaruit voortvloeiende vraagpatronen worden beschreven, zijn drie kanttekeningen op hun plaats. In de eerste plaats slaan nieuwe trends in de levensloop niet bij alle burgers tegelijk en in dezelfde mate aan. Vrouwen, jongeren en hoger

opgeleiden zijn duidelijke voorlopers, terwijl bij anderen veranderingen veel trager verlopen of zich helemaal niet voordoen. Zo wordt in verschillende migratieculturen levensloop meer beschouwd als een 'lot' waar men maar ten dele iets aan kan doen¹². Nieuwkomers die op latere leeftijd naar Nederland komen, hebben vaak ook andere vraagpatronen.

In de tweede plaats manifesteert de behoefte aan bepaalde voorzieningen zich soms pas als er een concreet beroep op kan worden gedaan. Kinderopvang is daar een voorbeeld van: ondanks de uitbreiding is er nog steeds sprake van forse wachtlijsten, wat duidt op een latente behoefte. Daarom gaan de voor deze Verkenning geraadpleegde externe deskundigen in hun analyses ook in op te verwachten ontwikkelingen in de vraag die vooralsnog niet of weinig gearticuleerd is¹³.

Tenslotte is er naast verandering ook sprake van continuïteit. Ondanks de toegenomen keuzevrijheid en de nadruk op eigen verantwoordelijkheid, blijken de meeste mensen bijvoorbeeld nog steeds bereid om collectieve premies te betalen voor goede voorzieningen op het terrein van sociale zekerheid en gezondheid. En als het gaat om het combineren van betaald werk met andere activiteiten, doet een meerderheid dit het liefst vanuit een vaste positie op de arbeidsmarkt¹⁴.

*Onderwijs*¹⁵

Op het terrein van onderwijs versterken de veranderingen in de levensloop de maatschappelijke behoefte aan kennis en aan een leven-lang-leren. Dit betekent dat de onderwijsvraag enerzijds toeneemt en anderzijds over de levensloop wordt uitgesmeerd. Onderwijs wordt naast arbeid, zorg en vrije tijd een steeds belangrijker onderdeel van de volwassen levensfase. Mensen willen op maat gesneden onderwijs, gericht op de eigen situatie en doeleinden. Dit betekent dat er steeds meer behoefte ontstaat aan differentiatie van onderwijs, of het nu gaat om inhoud, plaats, vorm of tijdstip. Niet alleen de kennissamenleving vraagt van mensen dat zij hun kennis en competenties blijven ontwikkelen, ook burgers zelf wensen leeractiviteiten die hun keuzemogelijkheden in de levensloop vergroten. Zo willen scholieren en studenten meer aandacht voor bredere, sociale competenties die voorbereiden op deelname aan een samenleving waarin steeds opnieuw keuzes moeten worden gemaakt. Zij vinden hun huidige onderwijsprogramma's te eenzijdig op kennisverwerving gericht. Ook beroepsgerichte opleidingen voor volwassenen besteden nog weinig aandacht aan sociale competenties.

Speciale aandacht vragen tenslotte risicogroepen die het onderwijs zonder of met alleen maar een startkwalificatie de rug toekeren of die helemaal geen onderwijs in Nederland genoten hebben. Onder hen bevinden zich veel Turkse en Marokkaanse Nederlanders die, evenals oudere werklozen en WAO-ers, uitgedaagd zouden kunnen worden om hun kennis en competenties te vergroten. Nieuwkomers die naar Nederland komen moeten vaak nog de Nederlandse taal leren en hebben vaak onvoldoende kwalificaties om direct aan de arbeidsmarkt deel te nemen. Dit betekent dat men vaak in een latere levensfase een onderwijs carrière start.

¹² Van Vucht Tijssen. Ibidem noot 8.

¹³ Ibidem noot 8.

¹⁴ P. Ester en H. Vinken, *Een dubbel vooruitzicht. Denkbeelden en droombeelden van arbeid, zorg en vrije tijd in de 21e eeuw*, Bussum, Coutinho, 2001.

¹⁵ Voor deze passage is geput uit de deelverkenning Onderwijs en uit de analyse van Van Vucht Tijssen. Ibidem noot 8.

*Sociaal stelsel en werken*¹⁶

Ook ten aanzien van werk en inkomen hebben burgers in het algemeen behoefte aan meer maatwerk en keuzemogelijkheden. Dit uit zich onder meer in de behoefte aan meer zeggenschap over werktijden en keuzevrijheid wat betreft arbeidsvoorwaarden. Voor een deel wordt hier al op ingespeeld, bijvoorbeeld met flexibele tijdregelingen, de Wet aanpassing arbeidsduur en CAO's à la carte.

Doordat steeds meer mensen werken, zorgen en leren combineren, krijgt een toenemend aantal huishoudens met name in de fase dat er jonge kinderen te verzorgen zijn, te maken met een stijgende tijdsdruk en financiële druk. Hierbij is voor een deel ook een afweging aan de orde tussen (meer of minder) betaald werk enerzijds en gemist inkomen anderzijds. Hierdoor groeit de behoefte aan meer flexibele vormen van inkomensbescherming dan alleen de traditionele (werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of overlijden), bijvoorbeeld als mensen kiezen voor een periode van verlof in verband met de zorg voor kinderen of andere zorgafhankelijken. Ook de behoefte aan kinderopvang en aan uitbesteding van huishoudelijke taken blijft groeien.

Vrouwen die met de komst van kinderen zijn gestopt met werken, willen vaak terugkeren naar de arbeidsmarkt als de kinderen wat groter zijn. Om de overstap naar betaald werk te kunnen maken, geven herintreedsters aan niet alleen behoefte te hebben aan kinderopvang en aangepaste werktijden, maar ook aan (bij)scholingsmogelijkheden en begeleiding om thuis te raken in de regels rond werk, scholing en kinderopvang.

De meeste Nederlanders verlaten ruim voor het 65^e levensjaar de arbeidsmarkt. Algemeen verwachten ze dat ouderen in de toekomst langer door (moeten) werken. Ook geven ze aan behoefte te hebben aan meer rust en balans in hun (werkende) leven. Het valt te verwachten dat, wanneer aan het laatste meer tegemoet kan worden gekomen, bijvoorbeeld door meer ruimte te creëren in de middenfase, het eerste makkelijker te realiseren valt.

*Wonen*¹⁷

Verhuisden mensen vroeger meestal maar twee keer in hun leven, bij trouwen en na pensionering, tegenwoordig zijn er veel meer momenten waarop van een verhuizing sprake kan zijn, al blijven mensen sinds kort weer langer in hun woning wonen. Dit heeft te maken met het toegenomen eigen woningbezit, het belang dat mensen hechten aan het eigen huis en de eisen die ze eraan stellen. Dit zal leiden tot een groeiende behoefte aan multifunctionele woningen: het huis waar men woont dient meerdere doeleinden, zoals kantoor (telewerken), winkel (teshopping), school (teleleren) en, met de toenemende vraag naar thuiszorg, ook 'zorgcentrum'. Deze nieuwe gerichtheid op de eigen woning maakt ook de directe woonomgeving belangrijker. De vraag naar voorzieningen binnen een bereikbare afstand neemt toe door de krappere tijdsbudgetten van mensen. Volwassenen wonen bovendien vaker op grote afstand van familie, omdat zij in verband met hun studie of werk naar een andere plaats of regio zijn verhuisd. Het netwerk van informele hulp is daarmee deels weggefallen. Mensen hebben daarom meer behoefte aan vervangende sociale netwerken op buurt- en wijkniveau. Ook de toegenomen levensverwachting heeft consequenties voor de kwantitatieve en kwalitatieve eisen die aan de woningvoorraad worden gesteld. De wens van steeds meer mensen om zelfstandig te blijven wonen als zij zorg nodig hebben, vertaalt zich in het type woningen dat hiervoor nodig is. Het bejaardentehuis verdwijnt en maakt plaats voor een brede schakering aan seniorenwoningen.

¹⁶ Voor deze passage is geput uit de deelverkenning Sociaal stelsel en werken en uit de analyse van Schippers. Ibidem noot 8.

¹⁷ Voor deze passage is geput uit de deelverkenning Wonen en uit de analyse van Leestemaker en Machielse. Ibidem noot 8.

Etnische groepen stellen andere voorwaarden aan het woningbestand: zij leven vaak in grotere gezins- of familieverbanden. Dat stelt weer andere eisen aan levensloopbestendig wonen. Daarnaast heeft men vaak andere preferenties ten aanzien van de voorzieningen in de publieke ruimte.

*Zorg en gezondheid*¹⁸

Wat het zorgen betreft heeft destandaardisering van de levensloop op verschillende manieren invloed op de vraag van burgers. Omdat de zorg voor kinderen, een zieke partner of oudere ouders steeds vaker wordt gecombineerd met betaalde arbeid is de vraag naar kinderopvang en andere gezinsvervangende zorgvoorzieningen (huishoudelijke hulp, wasserijen of klussendiensten) sterk toegenomen en het verzadigingspunt lijkt nog lang niet bereikt. Weliswaar zijn er vandaag de dag meer mogelijkheden om zorg uit te besteden dan in het verleden, het aanbod loopt nog steeds achter bij de vraag. Het is één van de factoren die ertoe bijdragen dat vrouwen in Nederland op hogere leeftijd hun eerste kind krijgen of in het geheel afzien van kinderen. Niet alleen wordt zorg in gezinsverband steeds vaker gecombineerd met betaalde arbeid, de tijd die mensen eraan besteden is ook toegenomen. Daardoor is de tijds- en leefdruk in de middenfase sterk toegenomen. Soms loopt de stress zo hoog op dat de gezondheid erdoor wordt aangetast. Samen met de vergrijzing, het toenemend aantal alleenstaanden en de hogere waardering van een goede gezondheid dragen deze ontwikkelingen ertoe bij dat de vraag naar informele en professionele zorg in de komende decennia verder zal toenemen.

Ook op het aanbod van zorg hebben veranderingen in de levensloop van mensen invloed. Nederlanders blijken een sterke voorkeur te hebben om tenminste een deel van de zorg zelf te verrichten¹⁹. Dat geldt niet alleen voor ouders als het gaat om hun kinderen, maar ook voor kinderen ten opzichte van hun zieke of terminaal-zieke ouders, of voor partners. Gaat het om intensieve informele zorg (mantelzorg), bijvoorbeeld als er sprake is van een handicap of chronische ziekte van kind, partner of ouder, dan is deze zorg niet tot nauwelijks te combineren met een baan, de zorg voor het eigen gezin en/of opleiding.

In de vierde levensfase ontstaat er ruimte voor nieuwe activiteiten door het wegvallen van de zorg voor eigen kinderen en de betaalde arbeid. Veel senioren zoeken in deze fase een nieuwe invulling van hun bestaan, bijvoorbeeld door een opleiding of cursus te volgen, zich als vrijwilliger in te zetten in het onderwijs of door de kleinkinderen op te vangen.

¹⁸ Voor deze passage is geput uit de deilverkenning *Zorg en gezondheid* en uit de analyse van Van den Brink en De Vries. Ibidem noot 8.

¹⁹ Zie ook de analyse van Schippers. Ibidem noot 8.

2.5 Beleidsuitdagingen

Nieuwe patronen

In algemene zin blijken burgers door de veranderingen in de levensloop meer behoefte te hebben aan regelingen en voorzieningen die:

- *keuzevrijheid* bieden bij de invulling van de eigen levensloop;
- *combinaties* van activiteiten in verschillende levensfasen ondersteunen;
- *transities* mogelijk maken.

Overigens is de rijksoverheid niet de enige die aan deze veranderingen in behoeften tegemoet kan komen. In hoofdstuk 3 wordt per beleidsoptie aangegeven welke actoren betrokken of (mede)verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van de optie.

Individuele voorkeuren ondersteunen

De keuzebiografie brengt met zich mee dat mensen zelf verantwoordelijk willen zijn voor de keuzes, prioriteiten en beslissingen die zij in de loop van hun leven maken. De uniforme basis die zijn beslag kreeg bij de verdere uitbouw van de verzorgingsstaat en die ontleend is aan de vroegere standaardlevensloop, ervaren burgers als steeds knellender. Zij willen steeds meer hun eigen voorkeuren realiseren. Daarbij is er soms sprake van fricties tussen wat mensen wensen en de alternatieven waaruit zij kunnen kiezen. Het wenkend perspectief achter een meer levensloopbewust vormgegeven beleid is, dat zowel individuele als collectieve belangen beter kunnen worden gediend als burgers hun wens tot meer zeggenschap over de invulling van hun levensloop kunnen realiseren. Het gaat dan om collectieve belangen als:

- een grotere arbeidsparticipatie over de hele levensloop en daarmee een groter draagvlak voor de financiering van collectieve voorzieningen, mede in het kader van de vergrijzing van de bevolking;
- meer ruimte voor onbetaalde zorg met name in de drukke middenfase van het leven;
- ontwikkeling en benutting van talenten van alle burgers;
- een grotere zeggenschap van burgers over hun eigen leven, en daarmee een hogere kwaliteit van de samenleving.

Keuzevrijheid

De trend om de keuzevrijheid van burgers bij de invulling van hun levensloop te vergroten is in het laatste kwart van de vorige eeuw in gang gezet. Uitdaging voor het beleid is om vanuit een levensloopperspectief burgers meer mogelijkheden te bieden om hun leven naar eigen voorkeur in te richten. Twee sporen zijn hierbij van belang.

Willen burgers daadwerkelijk keuzes kunnen maken, dan zullen zij hiervoor adequaat moeten zijn toegerust. Dit is het ene spoor. Een beleidsuitdaging is na te gaan of het onderwijs mensen voldoende toerust voor een samenleving waarin steeds opnieuw keuzes moeten worden gemaakt. Niet alleen ouderen, ook jongeren hebben behoefte aan meer dan alleen kennisverwerving: bredere sociale competenties en een leven-lang-leren zodat burgers zijn toegerust om individuele keuzes te maken. Daarvoor is ook een adequaat collectief vangnet nodig dat voorziet in basisbehoeften als inkomen, veiligheid, zorg en gezondheid. Vraag is of dit vangnet al voldoende is toegesneden op de moderne levensloop of dat het nog te veel uitgaat van de standaardbiografie zoals die in de vorige eeuw opgeld deed. Van belang is om te kijken naar de mogelijkheden om tot op zekere hoogte risico's af te dekken die mensen tegenwoordig al dan niet bewust kunnen lopen. Zo zou meer gevolg kunnen worden gegeven aan de wens van steeds meer vrouwen en mannen om een periode korter te gaan

werken of hun loopbaan tijdelijk te onderbreken in verband met zorg, ouderschap, studie of andere redenen.

Het tweede spoor met betrekking tot keuzevrijheid is burgers meer maatwerk te bieden als het gaat om collectieve voorzieningen. Dit betekent dat de slag van kwantitatief naar kwalitatief individualisme²⁰ verder wordt doorgezet. Vraagsturing staat daarbij voorop. In de zorg is hier al een begin mee gemaakt in de vorm van persoonsgebonden budgetten. De diversiteit in het aanbod neemt hierdoor toe. Andere voorbeelden zijn de individuele leerrekening in het onderwijs of het particulier opdrachtgeverschap in de volkshuisvesting. Een beleidsuitdaging is deze omslag naar vraaggericht beleid voort te zetten en te kijken in hoeverre daar ruimte voor is op het terrein van sociale zekerheid en pensioenen, waar vooralsnog de nadruk ligt op solidariteit.

Combinaties

Als het gaat om combinaties ligt de beleidsuitdaging vooral in het beter spreiden van zowel tijd als financiën over het leven heen, zodat mensen ruimte krijgen om in alle levensfasen werken, leren en zorgen te combineren²¹. Veel beleid is al in gang gezet in de vorm van voorzieningen (bijvoorbeeld kinderopvang), verlofregelingen (bijvoorbeeld ouderschapsverlof of zorgverlof) of arbeidstijd op maat (bijvoorbeeld aanpassing van de arbeidsduur). Ook de Stimuleringsmaatregel Dagindeling kan hier worden genoemd. Daarbij gaat het vooral om experimenten die de combinatie van taken op het gebied van werk en privé mogelijk maken. Voor de toekomst is het creëren van samenhangende voorzieningen voor jonge kinderen een belangrijk aandachtspunt. Ook het stimuleren van vraaggerichte scholing die inspeelt op de verantwoordelijkheid van mensen voor hun eigen employability verdient aandacht.

De zorg voor chronisch zieke familieleden of naasten ervaren veel mensen als een zware last. Velen hebben behoefte aan professionele ondersteuning en aan mogelijkheden om er even een tijdje ‘tussenuit’ te gaan om nieuwe energie op te doen. Hierop inspelen is niet alleen van belang om huidige mantelzorgers te ontlasten, maar ook om het aanbod van mantelzorg op de langere termijn veilig te stellen. Het netwerk van informele hulp en opvang, dat vroeger bijna automatisch geleverd kon worden, zal voor een groot deel wegvallen. Mensen krijgen dan ook behoefte aan vervangende netwerken en voorzieningen in de buurt of wijk. Daar ligt voor de toekomst een belangrijke uitdaging.

Transities

Bevorderen van de arbeidsparticipatie van herintredende (etnische) vrouwen en oudere werknemers is al een belangrijke prioriteit van het kabinet. Belemmeringen die deze groepen tegenkomen in de transitie naar werken, verdienen ook in de toekomst de volle aandacht. Eén van de uitdagingen daarbij is om hen beter te bereiken met het scholingsinstrumentarium. Employability verdient niet alleen aandacht voor werkenden, ook voor niet-werkenden is scholing van groot belang om de overstap naar de arbeidsmarkt te kunnen maken of om volwaardig als burger aan de samenleving te kunnen deelnemen.

Een andere prioriteit is om de transitie naar de vijfde levensfase zo lang mogelijk uit te stellen.

²⁰ Onder kwantitatief individualisme verstaan we een op gelijkheid van alle burgers gericht beleid, zoals dat in de 20^e eeuw vorm kreeg. Kwalitatief individualisme gaat meer uit van de vrijheid van burgers om hun leven zelf vorm te geven, ook wat betreft het gebruik van collectieve voorzieningen. Zie Schnabel, *ibidem* noot 7.

²¹ P.W.C. Koning, *Arbeid en sociale zekerheid: participatie en differentiatie*, in: SCP/CPB, *Trends, dilemma's en beleid: essays over ontwikkelingen op langere termijn*, Den Haag, Sdu Uitgeverij, 2000.

Dit kan door ouderen - waar dat nodig is - toerusting te bieden om in de kennissamenleving te participeren. De hoge cijfers van functioneel analfabetisme²² onder ouderen vragen om extra inspanning. Door meer te investeren in het menselijk kapitaal van burgers in de vierde levensfase kan worden voorkomen dat zij vereenzamen en een vroegtijdig beroep op professionele zorginstellingen moeten doen. In het licht van de vergrijzing is een belangrijke uitdaging om het levensloopbestendig bouwen en wonen te stimuleren om zodoende in te kunnen spelen op de wens van ouderen om zelfstandig te blijven wonen.

Figuur 3 Beleidsuitdagingen vanuit levensloopperspectief

	Keuzevrijheid	Combinaties	Transities
Onderwijs	<ul style="list-style-type: none"> • toerusting op keuzebiografie • diversiteit in aanbod 	<ul style="list-style-type: none"> • samenhangende voorzieningen jonge kinderen • employability voor alle werkenden 	<ul style="list-style-type: none"> • leren op alle leeftijden, ook voor niet-werkenden
Sociaal stelsel en werken	<ul style="list-style-type: none"> • afdekken inkomensderving moderne levensloop • keuze-elementen in sociale zekerheid 	<ul style="list-style-type: none"> • balans in middenfase • employability voor alle werkenden 	<ul style="list-style-type: none"> • herintrede arbeidsmarkt • arbeidsparticipatie oudere werknemers
Wonen	<ul style="list-style-type: none"> • invloed consument op bouwproces 	<ul style="list-style-type: none"> • levensloopbestendige wijk 	<ul style="list-style-type: none"> • levensloopbestendige woning
Zorg en gezondheid	<ul style="list-style-type: none"> • diversiteit en samenhang in zorg- en welzijnsvoorzieningen 	<ul style="list-style-type: none"> • verhouding informele zorg en professionele zorg 	<ul style="list-style-type: none"> • maatschappelijke participatie in 2^e en 4^e levensfase

²² Van Vucht Tijssen. Ibidem noot 8.

Hoofdstuk 3 Synthese

3.1 Inleiding

Om de beleidsuitdagingen, zoals geformuleerd in het vorige hoofdstuk, te kunnen beantwoorden zijn beleidsopties verkend op de deelterreinen onderwijs, sociaal stelsel en werken, wonen en zorg en gezondheid.

Centrale vraag daarbij was: zijn de huidige stelsels op voornoemde terreinen in staat om wijzigingen in de vraagpatronen van burgers als gevolg van de destandaardisering van de levensloop te accommoderen en flexibel in te spelen op de wensen van burgers om in meerdere levensfasen activiteiten als werken, leren en zorgen in wisselende mate te combineren? Zo niet, wat moet er dan veranderen? En welke concrete beleidsopties kunnen daarvoor worden ingezet?

In dit hoofdstuk wordt een synthese gepresenteerd van de uitkomsten. De deelverkenningen waarop deze synthese is gebaseerd, zijn integraal opgenomen in het hiernavolgende tweede deel van deze Verkenning. In paragraaf 3.2 worden de beleidsopties op de vier deelterreinen beschreven en in samenvattende schema's gepresenteerd. Paragraaf 3.3 besluit met de hoofdrichtingen die zich in het beleid beginnen af te tekenen.

3.2 Staalkaart van beleidsopties

Onderwijs

Keuzevrijheid Voor een goede toerusting op de keuzebiografie kan het onderwijs een belangrijke rol spelen. Te veel allochtone en autochtone kinderen met laagopgeleide ouders lopen nu nog achterstanden op die later niet meer weg te werken zijn. Een belangrijke beleidsoptie is dan ook de voor- en vroegschoolse educatie (VVE) te intensiveren door het aanbod te verdubbelen en te combineren met taalprogramma's voor ouders die op deze manier betrokken worden bij het verbeteren van het taalniveau van hun kinderen. Ook het voorstel VVE te koppelen aan opvoedingsondersteuning draagt bij aan het vergroten van de startkansen van de kinderen uit de doelgroep. Om meer in het algemeen de aandacht voor brede en niet alleen cognitieve competenties te vergroten, is het voorstel na te gaan hoe het onderwijs deze kan meten. Keuzevrijheid bevorderen in het onderwijs betekent ook diversiteit creëren in het aanbod: flexibeler omgaan met en verhogen van het serviceniveau van instellingen is daarbij een optie. Het is aan te bevelen daarvan goede voorbeelden in binnen- en buitenland te inventariseren en deze breed te verspreiden en over te dragen.

Combinaties Om samenhang aan te brengen in de voorzieningen voor jonge kinderen is de brede school, zoals die nu lokaal gestalte krijgt, een belangrijk instrument. Invalshoek daarbij is niet alleen dat kinderen kunnen leren, spelen en vrijetijdsactiviteiten uitvoeren, maar ook dat ouders arrangementen krijgen aangeboden die het hen makkelijker maken werken, leren en zorgen te combineren. Versnelde invoering van de brede school is dan ook een beleidsoptie, die echter voldoende ruimte moet laten voor lokaal maatwerk. Nu is er nog een aantal belemmeringen. Die opheffen vereist vooral samenwerking tussen verschillende beleidsterreinen. Zowel vanuit onderwijs, als vanuit welzijn zal moeten worden nagegaan of het mogelijk is beroepsprofielen te harmoniseren, zodat er combinatiefuncties onderwijsassistent, opvangleid(st)er en overblijfkraft mogelijk zijn. In het verlengde daarvan zal de capaciteit en kwaliteit van peuterspeelzalen en tussenschoolse opvang - als

partners in de brede school - bevorderd kunnen worden. Ook is er multifunctionele huisvesting nodig: dat betekent niet alleen aandacht voor nieuw- en verbouw, ook exploitatie en beheer van de gebouwen vragen om een meer gecoördineerde aanpak dan tot nu toe gebruikelijk is.

Hier zal schema beleidsopties onderwijs worden ingevoegd, zie bijlage 1

Om volwassenen nadrukkelijker dan tot nu toe te stimuleren hun onderwijskapitaal te onderhouden is het belangrijk hen medeverantwoordelijk te maken voor hun eigen employability. Een optie is om werknemersspaarregelingen toe te spitsen op de financiering van scholing²³, waarbij mensen die niet of niet meer aan het arbeidsproces deelnemen via vouchers of leerrechten toch aan scholing kunnen deelnemen. Een andere optie is om employability te bevorderen door een persoonsgebonden budget in te voeren. Experimenten die nu lopen met de Individuele Leerrekening zouden kunnen worden uitgebreid naar met name het mkb en bedrijven die veel werknemers met een taalachterstand in dienst hebben. Doel van die experimenten is succesvolle systematieken op te zetten voor brede invoering van zo'n vraaggestuurde leerrekening²⁴.

Transities Aan te bevelen is om op termijn zo'n vraaggestuurde financiering van een leven-lang-leren voor elke burger mogelijk te maken. Immers, niet alleen werkenden, ook degenen die niet (meer) werken zouden volwaardig aan de samenleving moeten kunnen deelnemen om te voorkomen dat zij vroegtijdig of definitief uitgeschakeld raken. Beleidsoptie is na te gaan op welke manier mensen die nu los staan van het arbeidsproces, een persoonsgebonden leerbudget kunnen krijgen in de vorm van een Persoonlijke Ontwikkelingsrekening (POR). Een leven-lang-leren is daarbij het devies. Om dit uit te dragen, goede voorbeelden te verzamelen en educatieve netwerken te stimuleren zou een Expertisecentrum Leven-Lang-Leren goede diensten kunnen bewijzen. Het is mogelijk zo'n centrum aan te haken bij het al bestaande Kenniscentrum Elders Verworven Competenties. Door daarnaast mogelijkheden te creëren om non-formeel te leren, kunnen mensen worden bereikt die nu buiten de boot vallen, zoals vrouwen uit etnische groepen, niet-werkende laag of ongeschoolden of sommige ouderen. Daarvoor zullen welzijns- en educatieve voorzieningen de handen ineen moeten slaan. Tenslotte hebben programma's van sociale activering hun nut al bewezen. Zij lopen nu tot en met 2002. Om ook de resterende doelgroep te bereiken is een extra beleidsinzet ook na 2002 gewenst.

Keuzevrijheid *Sociaal stelsel en werken*

& combinaties Vergroten van de mogelijkheden voor burgers arbeid en andere activiteiten als zorg en scholing te combineren, is een van de zwaartepunten van het kabinetsbeleid. Keuzevrijheid is daarbij een belangrijke criterium. Om hieraan verder tegemoet te komen, kan overwogen worden een soort verloffparaplu te introduceren die verschillende verloffregelingen integreert. Er wordt dan geen onderscheid meer gemaakt tussen de verschillende soorten van verlof, maar alleen een bepaald maximum aan verloffdagen gesteld dat mensen zelf voor verschillende doelen kunnen gebruiken. Om te kunnen kiezen voor verlof of een periode van minder werken, is voorwaarde dat men deze periodes financieel kan overbruggen. Omdat verlof ook maatschappelijke baten met zich mee kan brengen en voor lagere inkomens toegankelijk moet zijn, ligt een collectieve betrokkenheid in de rede. Daar staat echter het risico van zogenaamd 'moral hazard' gedrag tegenover: collectieve regelingen lokken overmatig gebruik uit omdat de kosten deels op het collectief kunnen worden afgewenteld. Naarmate dit risico zwaarder wordt gewogen zullen regelingen op bedrijfstakniveau en

²³ Deze optie is uitgewerkt in de deelverkenning Sociaal stelsel en werken.

²⁴ Ibidem.

regelingen waarbij mensen individueel kunnen sparen voor verlof de voorkeur krijgen. Daarbij is ook een combinatie mogelijk: individueel sparen binnen collectieve kaders. Een regeling voor verlofsparen biedt hiertoe de mogelijkheid. Daaraan kan een kredietfaciliteit worden gekoppeld, zodat mensen ook aan het begin van hun loopbaan, als zij nog weinig hebben gespaard, betaald verlof kunnen opnemen. Het zal hierbij echter wel de vraag zijn of men dit krediet op termijn kan terugbetalen. Vooral voor de lagere inkomens zal dit lastig zijn.

Benutting van het zogenaamde Witteveen-kader voor de aanvullende pensioenen is een interessante optie om meer ruimte voor verloffinanciering te creëren. Dit stimuleert immers tegelijkertijd dat oudere werknemers langer blijven werken. Daarbij zijn drie opties te onderscheiden. Een eerste mogelijkheid is om het Witteveen-kader te splitsen en de ruimte die nu bestaat voor pensioenen die uitgaan boven een gangbaar pensioen (dat wil zeggen een pensioen van 70 procent eindloon op 65-jarige leeftijd) aan te wenden voor verlof eerder in de levensloop. Dit zou kunnen worden gerealiseerd door een beperking in de fiscale facilitatie van de pensioenopbouw van thans maximaal 2 procent eindloon per jaar naar 1,75 procent eindloon per jaar. Het surplus kan dan worden aangewend voor facilitatie van sparen voor verlof. In aansluiting op de Verkenning belasting- en premieheffing kan tevens gedacht worden aan een beperking van de fiscale facilitatie van pensioen tot maximaal 60 procent op 60-jarige leeftijd. Een tweede optie zou kunnen zijn binnen het pensioenkader mogelijkheden te creëren om aanspraken op het aanvullend ouderdomspensioen en het prepensioen (deels) om te zetten in betaald verlof. Er wordt dan een kapitaal gespaard dat kan worden aangewend voor zowel pensioen als verlof. Dit zou wel een fundamentele heroverweging van solidariteit binnen pensioenregelingen vereisen. Een derde en laatste optie is om het Witteveen-kader te flexibiliseren: mensen zouden kunnen schuiven met hun pensioeninleg door tijdens de middenfase tijdelijk geen premie te betalen en daarvoor of daarna juist meer premie af te dragen.

Hier zal schema beleidsopties sociaal stelsel en werken worden ingevoegd, zie bijlage 2

Transities

Om de arbeidsparticipatie van herintredende (etnische) vrouwen verder te stimuleren, kan in aanvulling op het Plan van aanpak herintredende vrouwen²⁵ gedacht worden aan extra faciliteiten in de sfeer van scholing en begeleiding. Daarnaast is kinderopvang ook in de toekomst een belangrijke voorwaarde voor arbeidsparticipatie en herintrede. In 2004 zal de Wet basisvoorziening Kinderopvang (WBK) van kracht worden. Deze wet versterkt de positie van ouders op de kinderopvangmarkt door hen - middels een tegemoetkoming in de kosten van kinderopvang - de financiële middelen te verschaffen om als koopkrachtige consument te kunnen optreden. Zoals alle inkomensafhankelijke regelingen is de ouderbijdrage voor kinderopvang op grond van draagkrachtoverwegingen gebaseerd op het inkomen van beide partners. Herintreders met een werkende partner zien zich hierdoor ook onder het nieuwe regime van de WBK soms met aanzienlijke kosten van kinderopvang geconfronteerd. Om de marginale druk van kinderopvang bij herintrede te verzachten, kan de combinatiekorting voor werkenden worden verhoogd. Deze verhoging zou kunnen worden toegespitst op personen met een laag inkomen om het beschikbare budget zo effectief mogelijk in te zetten. Een optie voor de langere termijn zou kunnen zijn om de ouderbijdrage voor kinderopvang meer op het persoonlijk inkomen te baseren. Dat zou wel een

²⁵ Het Plan van aanpak herintredende vrouwen is in juni 2001 aan de Tweede Kamer aangeboden, Kamerstukken II, 2000-2001, 28 853, nr. 1. De Commissie Arbeidsdeelname Vrouwen uit Etnische Minderheidsgroepen (AVEM) kijkt naar mogelijkheden om maatschappelijke en arbeidsparticipatie van etnische vrouwen te vergroten en komt in maart 2002 met haar advies.

fundamentele heroverweging van het draagkrachtbeginsel vereisen. Een andere mogelijkheid om in het fiscale stelsel meer prikkels tot herintrede in te bouwen, zou zijn om de heffingskorting voor niet-werkende partners af te schaffen. Dit zou echter aanzienlijke inkomensgevolgen hebben en zou zonder nadere maatregelen ook doorwerken in het sociale minimum. Een laatste optie, die bovengenoemd nadeel niet kent, bestaat uit een specifieke lastenverlichting voor herintreders. Een voorstel hiertoe, opgenomen in het Belastingplan 2002, kon echter niet op steun van de Tweede Kamer rekenen.

Om de gevolgen van de vergrijzing op te vangen en het menselijk kapitaal goed te benutten is het van belang dat ouderen zo lang mogelijk optimaal aan het arbeidsproces kunnen deelnemen. Bovengenoemde benutting van het Witteveen-kader kan ertoe bijdragen dat prepensionering een minder aantrekkelijke uittreedroute wordt. Met ingang van 2002 komt er een specifieke arbeidskorting voor ouderen die het financieel aantrekkelijker voor hen maakt om door te werken. Omdat vooral lager opgeleide en minder verdienende ouderen vroegtijdig uittraden, valt te overwegen om de korting gericht in te zetten door een inkomensgrens te introduceren. Zijn de loonkosten de oorzaak van de lage arbeidsparticipatie van oudere werknemers, dan zou een afdrachtkorting op de loonkosten voor ouderen hier tegenwicht aan kunnen bieden. Ook op dit terrein wordt in 2002 een eerste stap gezet. Investerings in scholing en recht op educatief verlof zijn eveneens een stimulans om te zorgen dat ouderen aantrekkelijk (want productiever) blijven op de arbeidsmarkt. De overstap van een uitkering naar een baan is nu vooral voor oudere werknemers weinig aantrekkelijk. Financiële prikkels tot reïntegratie ontbreken. Zo blijft in de huidige situatie hun pensioenopbouw tegen het oude beloningsniveau gehandhaafd. Die zou kunnen worden aangepast om het voor hen aantrekkelijker te maken weer te gaan werken.

Wonen

Keuzevrijheid De reeds ingezette beleidslijn van particulier opdrachtgeverschap versterkt de invloed van woonconsumenten op de woning en woonomgeving. Dat biedt kansen maar ook risico's voor duurzaam en levensloopbestendig bouwen. Vanuit individueel perspectief kan het immers op korte termijn niet aantrekkelijk zijn om te investeren in bijvoorbeeld de aanpasbaarheid van de woning. Om deze risico's in te perken is het van belang om op korte termijn de rol van de gemeentelijke overheid in het proces van particulier opdrachtgeverschap te onderzoeken en te evalueren. Om de burger een betere voorlichting en begeleiding te bieden, is een optie om (weer) bouwbureaus in te stellen als intermediair tussen gemeente, bouwer en consument, die tevens aparte aandacht kunnen besteden aan de positie van de etnische woonconsument. Ook het werken met een ict-gerelateerd 'woonlaboratorium' is een mogelijkheid: aanbieders en consumenten kunnen dan met elkaar communiceren via een toegankelijk platform. Te overwegen valt om het keurmerk Woonkeur, dat in 2000 ingang vond en dat reeds bestaande keurmerken samenbracht, uit te breiden met criteria voor levensloopbestendigheid.

Combinaties Voor het levensloopbestendig maken van een wijk spelen dienstenknooppunten een centrale rol. Het gaat daarbij om een concentratie van voorzieningen voor scholing, zorg en persoonlijke dienstverlening op wijkniveau. Op verschillende plaatsen in Nederland zijn plannen hiervoor in de maak. Het kabinet werkt aan de introductie van een exploitatievergunning voor gemeenten die hieraan een positieve bijdrage kan leveren. Met de exploitatievergunning kan de gemeente de door haar gemaakte kosten voor bouwrijp maken verhalen op projectontwikkelaars en kan binnenplanse verevening (verevenen van grondkosten tussen winstgevende en niet-winstgevende onderdelen

binnen een plangebied) afgedwongen worden. Ook kan de gemeente met de exploitatievergunning eisen stellen aan de locatie. De exploitatievergunning is vooral van belang wanneer de grond geen eigendom is van een gemeente. Daarnaast kan het bovenplans ruilen van grond van belang zijn bij het realiseren van publieke voorzieningen als dienstenknooppunten. Om meer ervaring op te doen met bovenplanse of bovengemeentelijke samenwerking is het opzetten van een regionale grondbank een optie.

Hier zal schema beleidsopties wonen worden ingevoegd, zie bijlage 3

Niet alleen dienstenknooppunten, ook wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening is belangrijk voor het levensloopbestendig maken van wijken. Het gaat hier niet zozeer om nieuwe wetgeving, als wel om het effectief toepassen van bestaande wetgeving. Zo zouden bestemmingsplannen getoetst kunnen worden op levensloopbestendigheid door hier expliciet een paragraaf over op te nemen. Ook is aan te bevelen om bestemmingsplannen daadwerkelijk elke tien jaar te herzien. De huisvestingswet laat in theorie ruimte voor lokaal maatwerk, zoals het geclusterd toewijzen van woningen aan etnische groepen of aan kinderen die in verband met de verzorging van hun ouders bij hen in de buurt willen wonen. Een optie is om te toetsen waarom dit zo weinig gebeurt in de praktijk. Krachtens de voorgenomen nieuwe woonwet wordt door een aantal gemeenten een woonvisie opgesteld. Levensloopbestendigheid kan hierbij een aandachtspunt zijn.

Combinaties
en transities

Tot nu toe maken overheden en marktpartijen vooral kwantitatieve afspraken als het gaat om nieuwbouw- of herstructureringsplannen. Het maken van meer kwalitatieve afspraken tussen betrokken partijen over de bouw van levensloopbestendige woningen kan worden gestimuleerd. De bestaande bouwregelgeving levert voldoende mogelijkheden op voor levensloopbestendig bouwen. De nu vaak eenzijdige bewoning van bestaande en nieuwbouwwijken kan doorbroken worden wanneer het voor mensen in andere gezinsfasen en leeftijd- en inkomensklassen interessant wordt in de wijk te komen of te blijven. Dit vergt sociale en economische investeringen, ook in de kleine kernen in het landelijk gebied. Deze kunnen via het bundelen en gericht inzetten van bestaande subsidiestromen worden gestimuleerd. In aanvulling hierop kan worden overwogen een experimentenprogramma levensloopbestendige kleine kernen op te stellen, zoals ook de Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting heeft voorgesteld. Voor de sociale cohesie van een dorp is een centrale ontmoetingsplaats en een aantal basisvoorzieningen essentieel. Het voorstel is om een handleiding levensloopbestendige kleine kernen op te stellen die vooral bedoeld is voor initiatiefgroepen.

Meer in het algemeen verdient het aanbeveling levensloopbestendig wonen onder de aandacht te brengen van de bouwwereld, zorginstellingen, woningcorporaties en lagere overheden. Dit kan onder meer door het als thema op te nemen in bestaande programma's. Een Kenniscentrum voor Levensloopbestendig Bouwen en Wonen is daarnaast een goede optie. Ook benchmarking is een aanpak die goede diensten bewijst: koplopers kunnen met hun oplossingen meedingen naar de benchmarkstatus. Tenslotte kan het Afwegingskader Herstructurering dat de Vereniging van Nederlandse Gemeenten heeft ontwikkeld, worden aangevuld met het criterium levensloopbestendigheid om de afweging nieuwbouw/sloop of handhaving/verbetering verantwoord te kunnen maken.

Transities

Fiscale maatregelen kunnen aandacht voor de levensloopbestendigheid van woningen bevorderen.

Het gaat dan om duurzame investeringen in de woning. Zo zou kunnen worden bezien of het een optie is om de Groene Hypotheek met een lagere hypotheekrente voor duurzaam gebouwde woningen, toe te passen op levensloopbestendige woningen. Tevens kan worden onderzocht of de Milieu Investeringsaftrek (MIA) en de Willekeurige Investeringsaftrek voor Milieu-Investerings (VAMIL) eventueel mogelijkheden bieden voor de stimulering van levensloopbestendig bouwen en wonen.

Zorg en gezondheid

Keuzevrijheid Naarmate woningen en wijken levensloopbestendiger worden, zijn mensen met beperkingen minder aangewezen op zorg in instellingen, zoals verpleeg- en verzorgingshuizen. Hierdoor kan tegemoetgekomen worden aan de sterk toegenomen behoefte om zelf te bepalen hoe men woont en zorg krijgt. De voorgenomen nieuwe Woonwet biedt een bestuurlijk model waarin gemeentelijke woonvisies in samenhang met zorgregiovisies een plaats kunnen krijgen. Met de behoefte van ouderen en mensen met beperkingen om zo lang mogelijk zelfstandig te wonen, neemt ook de noodzaak toe zorg- en welzijnsvoorzieningen goed op elkaar af te stemmen. Het is dan ook aan te bevelen de bestuurlijke samenwerking en daarmee de integratie van de terreinen zorg en welzijn te versterken. Dienstenknooppunten zoals hierboven genoemd kunnen daarbij een belangrijke rol vervullen. Het is van belang dat hierbij een sterke coördinatie plaatsvindt op het lokale en soms het regionale niveau. De gemeente is hiervoor de meest in aanmerking komende partij. Een dienstverleningswet zou de gewenste samenhang tussen zorg en welzijn nader vorm kunnen geven. Er vinden momenteel experimenten plaats over het gewenste woonzorg- en welzijnsniveau in nieuwe en bestaande wijken. Het gaat daarbij om de vraag wanneer een wijk als ‘zorgvriendelijk’ te beschouwen is. Aan te bevelen is een toets te ontwerpen voor zorgvriendelijke wijken en regio’s.

Hier zal schema beleidsopties zorg en gezondheid worden ingevoegd, zij bijlage 4

Combinaties De mogelijkheden voor intensieve vormen van mantelzorg lijken af te nemen doordat mantelzorgers minder beschikbaar zijn en ook de zorgontvanger meer zelf wil kunnen kiezen wie voor hem of haar zorgt. Om mantelzorgers bij hun vaak zware taak te ondersteunen verdient het aanbeveling mogelijkheden voor respijtzorg verder uit te breiden. Hierbij valt te denken aan het aanbieden van de mogelijkheid om chronisch zieken één of meer weekenden per jaar kortdurend op te nemen zodat de mantelzorger dan letterlijk is ontlast. Ook is te denken aan het organiseren van respijtdagen en -weekenden of korte vakanties voor mantelzorgers, al dan niet in gezelschap van degenen die zij verzorgen. Ook door flexibilisering van de inzet van de professionele zorg kan de situatie voor mantelzorgers beter te dragen zijn, omdat de zorg met spoed kan worden overgenomen als zij zelf tijdelijk uitvallen. Te denken valt aan een pool van professionals die in zo’n geval flexibel in te zetten zijn. In elk geval is het belangrijk dat professionele zorg flexibel inzetbaar is: zo kan de mantelzorger haar of zijn inzet leveren op momenten dat het schikt.

Transities Om jongeren beter toe te rusten voor een leven waarin werken, leren en zorgen worden gecombineerd, valt te denken aan ‘service learning’ zoals dat in de VS in het reguliere onderwijscurriculum is geïncorporeerd. Het gaat om maatschappelijke dienstverlening en vrijwilligerswerk waarbij het geleerde gekoppeld wordt aan de inhoud van lessen. Ook zogeheten intergenerationele ‘service learning’ is een optie: scholen kunnen contracten sluiten met zorginstellingen voor ouderen, waarbij jongeren hand- en spandiensten verrichten.

Het aantal mensen dat in de vierde levensfase verkeert, neemt met het ouder worden van de babyboomgeneratie toe. In 2010 omvat die generatie bijna 3 miljoen personen. Deze mensen zijn voor het merendeel redelijk gezond en goed opgeleid. De diversiteit aan competenties en ambities van deze leeftijdsgroep is groot. Traditionele kaders voor bestaand vrijwilligerswerk hebben deze ondernemende en 'zelfsturende' ouderen weinig te bieden. Liever nemen zij zelf initiatieven om te voorzien in een maatschappelijke behoefte, bijvoorbeeld door een basisschool te adopteren of een sociaal restaurant op te zetten. Dergelijke projecten sluiten aan bij hun eigen ambities en preferenties. Door deze te faciliteren kan een reservoir aan kennis en kunde voor uiteenlopende maatschappelijke doelen worden ingezet.

3.3 Integrale beleidsrichtingen

In de vorige paragraaf zijn de concrete beleidsopties besproken die zich vanuit het levensloopperspectief voordoen op de deelterreinen onderwijs, sociaal stelsel en werken, wonen en zorg en gezondheid. Welke integrale beleidsrichtingen komen hieruit nu naar voren, gelet op de patronen in de moderne levensloop en de belemmeringen die burgers bij het invullen daarvan ondervinden? En hoe kan de overheid hierop inspelen zodanig dat zowel de belangen van individuele burgers als de collectieve belangen beter zijn gediend? Een drietal hoofdrichtingen dient zich aan, waarbij overbelasting, onderbenutting en onderhoud oftewel de 3 O's de kernwoorden zijn. Daarbij is niet zozeer het aanbod en de aanbieder dominant, maar de maatschappelijke vraag van de individuele burger.

Overbelasting in de middenfase

Maatschappelijk probleem is de overbelasting van mensen in de middenfase van hun leven. Zoals hiervoor is geconstateerd, is vooral in deze fase sprake van een opeenstapeling van activiteiten. Dit leidt soms tot vroegtijdige uitval uit het arbeidsproces. Of het doet mensen besluiten verderop in hun carrière voortijdig uit te treden om in goede gezondheid nog andere activiteiten te kunnen ontplooiën. Om burgers zowel financieel als in tijd ruimte te bieden in de middenfase en zo voortijdige uittrekking of uitval uit het arbeidsproces te voorkómen, is benutting van het Witteveen-kader een optie die nadere uitwerking verdient. Benutting van dit kader creëert ruimte voor financiering van verlof en stimuleert mensen langer door te werken.

Om de tijdsdruk voor mensen in de middenfase te verminderen zijn samenhangende voorzieningen voor jonge kinderen van belang. Te denken valt aan stimulering van voor- en vroegschoolse educatie en de brede school in combinatie met zogenaamde dienstenknooppunten of multifunctionele accommodaties: die bieden niet alleen tijdswinst op voor overbelaste ouders, maar bieden ook kwalitatief hoogwaardige voorzieningen aan kinderen en ouderen. Om de ontwikkeling van die dienstenknooppunten te stimuleren, is een nauwe samenwerking nodig tussen de beleidsterreinen wonen, zorg en onderwijs. Uitbreiding van de mogelijkheden voor respijtzorg is tenslotte een mogelijkheid om de voor mantelzorgers soms zware psychische belasting en tijdsdruk te verlichten.

Onderbenutting in de 4^e levensfase

Meer balans in de middenfase kan eraan bijdragen dat mensen langer kunnen en willen doorwerken. Onderbenutting van menselijk kapitaal in de vierde levensfase is een zeer urgent vraagstuk, zeker in het licht van de vergrijzing. Stimuleren van de arbeidsparticipatie van oudere werknemers is dan ook

een belangrijke prioriteit in het beleid. Bovengenoemde benutting van het Witteveen-kader kan hier verder aan bijdragen.

Daarnaast zou het maatschappelijke potentieel van burgers in de vierde levensfase meer dan tot nu toe aangesproken kunnen worden. Wel is het zaak maatschappelijke behoeften aan de ene kant en ambities en preferenties van individuen aan de andere kant daarbij goed op elkaar af te stemmen. Daarom zou eerst een periode van experimenteren overwogen kunnen worden, waarbij gedacht kan worden aan experimenten rond ‘ondernemend ouder worden’.

Onderhoud van menselijk kapitaal in alle levensfasen

Een derde hoofdrichting van beleid richt zich op het onderhoud van menselijk kapitaal. Een leven-lang-leren is in de kennissamenleving harde noodzaak om volwaardig op de arbeidsmarkt en in de samenleving te kunnen participeren. Om vanaf het prille begin voor een adequate toerusting te zorgen zou de voor- en vroegschoolse educatie geïntensiveerd kunnen worden. Uitbreiding van de experimenten met de Individuele Leerrekening voor werknemers is een optie om de employability van werkenden te versterken: het verlegt de prikkels naar de vraagzijde en leidt zo tot meer verantwoordelijkheid voor de eigen employability en een hogere intrinsieke motivatie tot leren. Bovendien versterkt dit de marktwerking, wat de kwaliteit en transparantie van het aanbod ten goede zal komen. Onderzocht kan worden of het mogelijk en wenselijk is voor de langere termijn tot een persoonsgebonden budget (Persoonlijke Ontwikkelingsrekening) voor alle burgers te komen. Immers, ook mensen die terug willen keren naar het arbeidsproces moeten hun menselijk kapitaal blijvend kunnen onderhouden. Een leven-lang-leren is bovendien tevens van belang om over de hele levensloop actief burgerschap te bevorderen en sociale uitsluiting tegen te gaan. Een optie is daarbij het educatieve aanbod zodanig vorm te geven dat ook burgers aan bod komen die nu niet of nauwelijks in beeld zijn. Te denken valt aan bepaalde groepen ouderen, laaggeschoolden of herintredende etnische vrouwen. Zo kan een leven-lang-leren voor *alle* burgers mogelijk worden.

Beleidsopties Onderwijs

	<i>Beleidsuitdaging</i>	<i>Omschrijving beleidsoptie</i>	<i>Betrokken actoren</i>	<i>Financiële consequenties</i>
K E U Z E V R I J H E	Toerusting op keuzebiografie	1. Intensivering van voor- en vroegschoolse educatie (VVE) door: (1a) a) uitbreiding aanbod VVE b) versterking koppeling inburgeringstraject oudkomers/ouders c) versterking koppeling met opvoedingsondersteuning	Rijk, Gemeenten	a) €90 miljoen structureel b) geen c) worden in kaart gebracht in kabinetsstandpunt begin 2002
		2. Afstemming kerndoelen en curricula met betrekking tot sociale competenties en onderzoek naar competentiegerichte toetsing (2a)	opdrachtverlening aan CITO	binnen bestaand budget
I D	Diversiteit in aanbod	3. Onderzoek naar flexibiliteit en verhoging serviceniveau onderwijsinstellingen (2b)	koepelorganisatie onderwijsinstellingen, onderzoeksinstituten	binnen bestaand budget
C O M B I N A T	Samenhangende voorzieningen jonge kinderen	4. Aanpak belemmeringen in ontwikkeling van brede school door: (1b) a) bevorderen combinatie-functies en harmonisering beroepsprofiel b) multifunctionele huisvesting c) bevorderen capaciteit en kwaliteit van peuterspeelzalen en tussenschoolse opvang d) lokale coördinatie brede school	a) gemeenten (regie), welzijninstellingen, Rijk b) gemeenten (regie), welzijninstellingen, Rijk c) gemeenten (regie), welzijninstellingen, Rijk d) gemeenten (regie), welzijninstellingen, Rijk, scholen	a) worden meegenomen in beleidsbrieven peuterspeelzaalwerk en tussenschoolse opvang begin 2002 b) wordt gezien bij ICES impulsbrief c) idem als a) d) € 90 miljoen (€22,5 miljoen per jaar voor periode van vier jaar)
I E S	Employability voor alle werkenden	5. Uitbreiding experimenten Individuele Leerrekening (3a)	Bedrijven, betrokken werknemers en Rijk	€ 3,75 miljoen
	Leren op alle leeftijden, ook voor niet-werkenden	6. Expertisecentrum Leven-Lang-Leren (3c)	Rijk, Kenniscentrum EVC (elders verworven competenties)	€ 3,4 miljoen
T R A N S I T I E S		7. Onderzoek uitbreiding Persoonlijke Ontwikkelings Rekening naar alle burgers (3b)	Rijk	binnen bestaand budget
		8. Experimenten non-formeel leren (4a)	Rijk en (landelijke) infrastructuur	€ 18 miljoen (€4,5 miljoen per jaar voor periode van vier jaar)
		9. Extra beleidsinzet sociale activering (4b)	Rijk en (landelijke) infrastructuur	geen
		10. Vrijwilligerswerk en EVC (4c)	Rijk	geen

(1a) t/m (4c) verwijst naar nummer beleidsoptie in de deelverkenning Onderwijs.

Beleidsopties Sociaal stelsel en werken

	<i>Beleidsuitdaging</i>	<i>Omschrijving beleidsoptie</i>	<i>Betrokken actoren</i>	<i>Financiële consequenties</i>
K E U Z E V R I J H E I D & C O M B I N A T I E S	Keuze-elementen in sociale zekerheid	1. Meer keuzemogelijkheden en stroomlijning verlofvormen door introductie verlofparaplu	Rijk, sociale partners, EU, ILO en VN	budgettair neutraal
	Afdekken inkomensderving moderne levensloop & Balans in middenfase	2. Nieuwe financieringsbronnen verlof met keuze uit: a) Collectief gefinancierde regelingen voor verlof b) Levensloopverzekering op sectoraal niveau c) Individueel sparen met evt. kredietfaciliteit door flexibeler inzet verlofspaarregeling en spaarloon met pensioen als onderpand d) waarbij a, b en c ook gecombineerd kunnen worden.	a) sociale partners, Rijk b) sociale partners, Rijk, verzekeraars c) Idem als b plus pensioenfonds d) Idem als c	worden in kaart gebracht in bouwstenennotitie algemene verloffinanciering maart 2002
		3. Creëren van ruimte voor financiering verlof door benutting Witteveen-kader door: a) Splitsen Witteveen-kader en benutten ruimte prepensioen voor verlof b) Verlof opnemen in Witteveen-kader en uitruil mogelijk maken c) Flexibilisering Witteveen-kader	Rijk, sociale partners, pensioenfonds en verzekeraars	a) budgettair neutraal b) budgettair neutraal c) budgettair neutraal
	Employability voor alle werkenden	4. Werknemersspaarregelingen toespitsen op financiering scholing en/of verlof	Rijk, sociale partners	budgettair neutraal
		5. Introductie ILR en POR voor risicogroepen	Rijk, sociale partners	afhankelijk van definitie risicogroepen
	Herintrede arbeidsmarkt	6. Scholingsfaciliteiten en begeleiding herintredende (allochtone) vrouwen	Rijk, sociale partners, Centra voor werk en inkomen	€ 2 miljoen per € 100 structureel
T R A N		7. Financiële prikkel tot werk vergroten door: a) Afschaffen heffingskorting niet-werkende partner b) Specifieke lastenverlichting herintreders c) Verhogen combinatiekorting voor werknemers met kinderen tot	Rijk	a) afhankelijk van vormgeving en compensatie inkomenseffecten b) € 2 miljoen per € 100 structureel c) € 45 miljoen per €100 structureel

S I T I		12 jaar en een laag inkomen d) Ouderbijdrage kinderopvang meer baseren op persoonlijk inkomen van de ouders		d) afhankelijk van vormgeving €30 miljoen tot €60 miljoen structureel
E S	Arbeidsparticipatie oudere werknemers	8. Stimuleren arbeidsparticipatie ouderen door: a) Toespitsen specifieke arbeidskorting voor ouderen met lage inkomens b) Specifieke afdrachtkorting ouderen (boven 57 jaar) voor werkgevers c) Aanpassen pensioenopbouw bij uitkering	Rijk	a) budgettair neutraal b) maximaal €30 miljoen per €100 verhoging c) budgettaire opbrengst afhankelijk van concrete uitwerking

Beleidsopties Wonen

K E U Z E V R I J H E I D	Beleidsuitdaging	Omschrijving beleidsoptie	Betrokken actoren	Financiële consequenties
	invloed consument op bouwproces	1. Consumentgerichte voorlichting en activiteiten door (7): a) rol van overheid in particulier opdrachtgeverschap onderzoeken en evalueren b) invloed van consumenten op het bouwproces vergroten door middel van bouw bureaus en Woonlaboratorium c) basispakket van WoonKeur koppelen met het begrip levensloopbestendigheid	a) adviesbureaus, bureaus van architecten en stedenbouwkundigen, woningcorporaties b) organisatie van woonconsumenten, gemeenten, woningcorporaties, FORUM/LOM en intermediaire bureaus c) SEV, Aedes en andere organisaties betrokken bij WoonKeur	a) binnen bestaand budget b) geen c) geen
	levensloopbestendige wijk	2. Effectieve inzet van grondbeleid ter bevordering van ontwikkeling dienstenknooppunten door (2): a) exploitatievergunning inzetten om (een deel van) kosten voor bouw dienstenknooppunten te verhalen op ontwikkelaars b) pilot regionale grondbank opzetten, vervolgens onderzoeken mogelijkheden regionale grondbank	a) Rijk, gemeenten, zorgkantoren en zorginstellingen b) Rijk, gemeenten	a) geen b) binnen bestaand budget
		3. Effectieve toepassing van wetgeving door (5): a) bestemmingsplannen toetsen op levensloopbestendigheid b) prioriteit aan handhavingsbeleid bestemmingsplannen c) huisvestingswet onderzoeken op maatwerk ter stimulering d) levensloopbestendigheid aandachtspunt in de woonvisie	Rijk, provincies, gemeenten en woningcorporaties	geen
	levensloopbestendige bouwen en wonen	4. Naar een stimulerende regelgeving (4): a) sociale en economische investeringen en daarvoor bedoelde subsidiestromen onderbrengen volgens systematiek Investeringsudjet Stedelijke Vernieuwing (ISV) b) stimuleren levensloopbestendigheid binnen ISV c) ISV mogelijkheden voor kleine kernen benadrukken en in regionaal perspectief zetten	Rijk, provincies, gemeenten	geen
		5. Kwalitatieve afspraken met overheden en marktpartijen over levensloopbestendige nieuwbouw en herstructurering (1)	Projectontwikkelaars/bouwers, gemeenten, VNG, vereniging van woningcorporaties (AEDES) en vereniging van Nederlandse projectontwikkeling maatschappijen (NEPROM)	geen
		6. Levensloopbestendig wonen onder de aandacht brengen van	a) Rijk	a) geen

		partijen in bouwwereld, zorginstellingen, woningcorporaties en lagere overheden door (6): a) opnemen thema's in bestaande programma's b) instellen van kenniscentrum c) 'benchmarking' levensloopbestendige woningen en wijken d) afwegingskader Herstructurering van VNG herzien e) experimentenprogramma Levensloopbestendige Kleine Kernen f) handleiding Levensloopbestendige Kleine Kernen opstellen	b) Rijk c) Nieuw kenniscentrum, partijen in de bouwsector, gemeenten, woningcorporaties d) VNG, Rijk e) Rijk, SEV f) Rijk	b) binnen bestaand budget c) geen d) geen e) €1,35 miljoen (10 kernen met een bijdrage van €0,135 miljoen) f) binnen bestaand budget
T R A N S I T I E S	levensloopbestendige woning	7. Fiscaal aantrekkelijk wonen door (3): a) bezien of regeling voor Groene Hypotheken kan worden toegepast voor levensloopbestendige woningen b) bezien of de MIA (Milieu Investeringsaftrek) en de VAMIL (Willekeurige Investeringsaftrek voor Milieu-investeringen) van toepassing zou kunnen zijn bij levensloopbestendig bouwen.	Rijk	Afhankelijk van vormgeving

(1) t/m (7) verwijst naar nummer beleidsoptie in de deelverkenning Wonen.

Beleidsopties Zorg en Gezondheid

K E U Z E V R I J H E I D	<i>Beleidsuitdaging</i>	<i>Omschrijving beleidsoptie</i>	<i>Betrokken actoren</i>	<i>Financiële consequenties</i>
	Diversiteit en samenhang in zorg- en welzijnsvoorzieningen	1. Versterken bestuurlijke samenwerking wonen, zorg en welzijn (3)	VNG, provincie, gemeente, corporaties, zorgkantoren, zorg en welzijnsinstellingen	binnen bestaand budget
		2. Stimuleren van nieuwe concepten zorg, welzijn en dienstverlening (4)	Rijk, gemeente, corporaties, welzijnsinstellingen, zorginstellingen, zorgkantoren	€1,02 miljoen
		3. Ontwikkelen toets zorgvriendelijke regio's (5)	Regionaal samenwerkingsverband, provincie, gemeenten, corporaties, zorginstellingen, zorgkantoren, welzijnsinstellingen	binnen bestaand budget
C O M B I N A T I E S	Verhouding informele zorg en professionele zorg	4. Verder vergroten van de mogelijkheden voor respijtzorg door (1): a) kortdurende opname voor verzorgden b) respijtweekenden voor mantelzorgers	zorgkantoren, zorginstellingen, gemeenten (vrijwilligers), steunpunten mantelzorg en coördinatiepunten vrijwillige thuiszorg, CTG, Rijk	a) €23,9 miljoen als verzorgden gemiddeld 5 maal per jaar kortdurend worden opgenomen b) €33,7 miljoen als mantelzorgers gemiddeld 5 weekenden per jaar respijt krijgen
		5. Flexibele zorgverlening (2)	LVT, ZN, Arcares, zorgkantoren, zorginstellingen, CTG	Vereist nader onderzoek
T R A N S I T I E S	Maatschappelijke participatie in 2 ^e en 4 ^e levensfase	6. Service learning voor jongeren door (6): a) kleinschalige pilots b) bij welslagen hiervan, verbreding en implementatie	Rijk, NOV, jongerenorganisaties, pedagogische studiecentra, voortgezet onderwijsinstellingen, gemeenten, ouderenzorg, gehandicaptenzorg, vrijwilligersorganisaties	a) €0,91 miljoen b) nog niet van toepassing
		7. Ondernemend ouder worden (7)	lokaal: gemeenten, vrijwilligerscentrale, ouderenorganisatie als het Gilde, Uitzendbureau 55+, WIW-intstelling, lokaal ouderenwerk, educatief centrum regionaal: steunfuncties of ROC landelijk: Rijk	€1,8 miljoen

(1) t/m (7) verwijst naar nummer beleidsoptie in de deelverkenning Zorg en Gezondheid.

